

ter man vindretningen på billedet nærmere, må man i så fald slutte, at skyer og uvejr på kunstnerens tid drev *mod* vinden. Uvejret er tydeligvis for længst overstået: „Here comes the sun“ – en kommentar til reformperiodens lysende fremtid?

Birgit Løgstrup har med *Bondens frisættelse* skrevet en væsentlig syntese om det uoverskuelige konglomerat af reformer, modstridende og sammenfaldende interesser, viljer og handlinger, som omkring 1800 ændrede det danske landbosamfund og dermed hele det danske samfund i dets grundvold. Det skal hun have tak for! At det er sket ud fra det ståsted, som i en menneskealder har været hendes og den landbohistoriske traditions, kan og skal hun ikke bebrejdes.

Bo Fritzboøger

| JENS RASMUSSEN: *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur. Andagtsbøger og lægmandsforsamlinger (1800-1840)*, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2016, 332 s., 275 kr.

Denne anmeldelse skal præsentere og diskutere Jens Rasmussens bog fra 2016 *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur. Andagtsbøger og lægmandsforsamlinger (1800-1840)*, og som anmelder vil jeg tage udgangspunkt i min egen bog, *Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850*, som udkom i 1995. Hvis man sammenligner titlerne på de to bøger, får man let tanken, at de er ret ens. Begge lægger vægt på vækkelser i første halvdel af 1800-tallet, på en luthersk/protestantisk kultur og på lægmænds eller folkets rolle i vækkelsen og ikke eliten og staten. Og der er mange ligheder mellem de to bøger, hvilket dog ikke fremgår af Rasmussens bog.

Her vil jeg ikke trække lighederne frem, men i stedet diskutere de dele i Rasmussens bog, som adskiller sig fra min bog. Rasmussen skriver, at han i modsætning til mig vil analysere de andagtsbøger, som blev anvendt i lægmandsvækkelsen. Denne analyse af 17 andagtsbøger er da også en af styrkerne i bogen. Det handler om bøger som Brochmands *Huus-Postill*, Hvalsøes *De Bedendes aandelige Kiæde*, Arndts *Sex bøger Om Den Sande Christendom*, Scriveres *Siæle-Skat*, Müllers *Evangeliske Hierte-Speyl*, Collins *Voldsomme Indtrængelse i Guds Riige*, Fresenius' *Skrifte- og Communion-Bog*, Bugges *Betragtninger over de aarlige Søn- og Helligdages Evangelier* og Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed*. Det er bøger fra både ortodoksiens og pietismens tid, men Rasmussen lægger i sin analyse ikke stor vægt på disse teologiske forskelle, men ønsker i stedet at finde og understrege vigtigheden af det fælles lutherske i disse bøger. Kort sagt handler det om skriften som Guds ord, om retfærdiggørelse ved tro, om syndserkendelse og omvendelse, om dåb og nadver

som udtryk for pagten med Gud, om den sande menighed i modsætning til hyklerne og de ugudelige, om de troendes håb til den yderste dag og dommen, om at adlyde den verdslige øvrighed og om det kaldsbundne arbejde. Livet efter omvendelsen var moralsk krævende, men en moralsk rigtig opførelse var ikke vejen til salighed. Det moralske liv var i stedet troens frugt. Denne lutherske etik er, som jeg har skrevet, ikke identisk med Max Webers idé om den protestantiske etik, men den legitimerer i høj grad gode gerninger og et godt liv. Sammenlagt bliver dette til, hvad Rasmussen kalder en luthersk fælleskultur. Dette er et vigtigt resultat, da vækkelsens historie ofte er blevet skrevet som en pietistisk modstand mod det sene 1700-tals rationalisme.

Rasmussen skriver, at vi ved, at de vakte anvendte disse bøger. Det er dog altid et problem at vide, hvordan mennesker har læst og anvendt skrevne tekster. Vi har de trykte bøger, men hvordan skal vi bedømme receptionen af dem? Rasmussen har anvendt to prædikanter, Christen Madsens og Ole Peter Holm Larsens, optegnelser over anvendte andagtsbøger og desuden kirkehistorikeren Johannes Pedersens vurdering af anvendelsen af andagtsbøger i vækkelsen fra det klassiske og empirisk meget omfattende værk *Vækkelsernes Frembrud i Danmark* (1960-77). Der er derfor næppe nogen tvivl om, at disse bøger var at finde blandt de vakte. Men spørgsmålet er dog stadig, hvilke tekster læstes mest, og hvordan blev de forstået og brugt?

For at svare på dette spørgsmål har Rasmussen inddraget trykte tekster skabt af de vakte selv. Det handler om tre trykte bøger skrevet af Ole Peter Holm Larsen, en af Anders Larsen fra Kerteminde og en af Caspar Brandt fra Svendborg og dertil en udgivelse fra 1828 af *Luthers Kirke- og Huus-Postille*. Indholdet i disse tekster passer godt ind i den lutherske kultur, som Rasmussen fandt i andagtsbøgerne.

Dette er dog kun udtryk fra tre deltagere i vækkelsen, hvoraf i al fald to var prædikanter. Der mangler stadig en analyse af de vakes anvendelse af bøgerne, hvad der var vigtigere end andet, og hvordan de fik det til at hænge sammen. Rasmussens bog indeholder oversigter over den geografisk spredte vækkelse i Danmark, men noterne til disse afsnit er få, og det virker, som om de i hovedsagen bygger på tidligere forskning. Det interessante er dog, at jeg i min bog har analyseret et meget stort materiale fra vækkelsen på Langeland og i en omfattende del af min afhandling har skrevet om netop de vakes religiøse verdensbillede ud fra dette materiale. Og jeg har som Rasmussen ikke ønsket at se teologiske forskelle i de vakes religiøse sprog, men fundet det fælles lutherske.

Mine resultater fra analyserne af, hvad de vakte sagde og skrev i breve og lignende, indeholder næsten alle de lutherske elementer, som Rasmussen finder i andagtsbøgerne. Vore to bøger kompletterer alt-

så hinanden godt. Rasmussen kunne have anvendt mine resultater for at diskutere, hvilke dele af den lutherske fælleskultur de vakte brugte. Resultatet var blevet, at de vakte på en ganske sofistikeret måde brugte det lutherske i deres religiøse sprog, og at det fandtes i deres religiøse verdensbillede. Det var et vigtigt resultat for mig, og det bliver endnu mere slående, når man ser mine resultater i relation til Rasmussens analyse af andagtsbøgerne. Det lutherske er nemlig mere udviklet her, og Rasmussen gør på den måde de vantes kontakt med det lutherske mere tydelig. Hvor vidt de fik deres tanker fra alle disse bøger, vil jeg dog stadig mene, er usikkert. Muligvis har de kun læst Luther og måske Erik Pontoppidan og lyttet til deres sognepræst og til hinanden både i og uden for de religiøse forsamlinger. Rasmussen har dog ret i, at der omkring vækkelsen fandtes en luthersk læsekultur.

Ole Nørskov Nielsen har tidligere forsket i andagtsbøger med sin bog *Andagtslitteraturen og de gudelige vækkelser på Fyn 1820-1840* (1973). Konklusionen i denne er, at de vakte ikke ønskede at skabe noget nyt. De stod for et mere traditionelt luthersk syn end det omgivende samfund. I modsætning til det vil Rasmussen vise, at de vakte videreførte en ældre luthersk fælleskultur, men samtidig var nyskabende i deres læsning, da de stod for et ønske om en fri religionsudøvelse og for tolerance. Rasmussen forholder sig ikke direkte til denne modsætning mellem vækkelsens traditionelle religiøse kultur og det individuelle og det nyskabende, og måske opfatter han det ikke som modsætning.

Jeg så dog en modsætning. De vakte ville gå ud fra deres syn på religion og kom i konflikt med autoriteter, men jeg så ikke, at de kæmpede for religiøs frihed. De kæmpede for deres tro, fordi det var den sande tro. De var ikke tolerante, snarere tværtimod. Deres modstandere blev set som djævelens mænd. De mente også, at de religiøse forsamlinger som husandagter var en naturlig del af det lutherske. Resultatet af vækkelsen blev dog, at der opstod et behov for en ny lydhørhed for den enkeltes religionsopfattelse i modsætning til tidligere tiders fælles krav, men det var ikke, hvad den tidlige vækkelse ønskede. Modsatningen mellem det traditionelle og det nye opfattede jeg som dynamisk, da de vakte fik kraft til at gå imod autoriteter netop ved at bygge på en traditionel luthersk kultur.

I den afsluttende del af bogen sætter Rasmussen vækkelsens opfattelse af religion i relation til de tankegange, som var aktuelle blandt samtidens teologer, og her analyseres tre grupper. Det er interessant på denne måde at udgå fra vækkelsen og ikke fra den teologiske idéverden. Der er først, hvad Rasmussen kalder den romantiske bevægelse med vægt på religiøs individualisering og frihed i forhold til skriften og arvesynden. I denne gruppe placerer Rasmussen den unge Grundtvig. Ved siden af dette diskuterer han to andre teologiske ret-

ninger: rationalismens fornuftsreligion og supranaturalismen. Han ønsker også at vise, hvad der skete med vækkelsen efter 1840 og her især udviklingen hen mod Indre Mission og grundtvigianisme. Resultatet af denne analyse er en meget interessant tanke om de tidlige vækkelsers vigtige rolle i dansk historie.

For Rasmussen kan vækkelsen forklare, hvorfor det lutherske overlevede og har stået så stærkt i Danmark fra tiden efter vækkelsen og frem til i dag. I 1901 var knapt 99 % af befolkningen medlem af Den evangelisk-lutherske Folkekirke, og i dag er det stadig næsten 80 %. Det lykkedes at beholde lægfolk i den fælles kirke, mens man f.eks. i Sverige fik så mange frikirker, at vækkelse for en svensker ofte er ensbetydende med en frikirke. Én forklaring på denne altomfattende folkekirke ligger i grundlovens religionstolerante afsnit fra 1849, men det rækker måske ikke som forklaring. Selvom man havde ret til at forlade den evangeliske kirke for andre religiøse samfund, forblev danskerne i folkekirken. Rasmussen mener, at årsagen snarere var, at kirken og dens mænd på forskellige måder viste lydighed for de vaktets krav om at holde fast ved den lutherske fælleskultur. Det gælder både supranationalisterne, rationalisterne, grundtvigianismen og Indre Mission. Folket blev i kirken, fordi folkekirken lyttede til de vakte og forblev tydeligt luthersk.

Dette er værd at tænke videre på. I forbindelse med Reformationsjubilæet i 2017 er der opstået diskussioner om det lutherskes betydning i Danmark i moderne tid, fra 1850 til i dag, og jeg mener, at Rasmussens bog bør læses og begrundes i disse sammenhænge. Det er interessant at vide, hvad reformationen gjorde ved Danmark, og hvad danskerne gjorde med det lutherske.

Hanne Sanders

| KRISTIAN HVIDT: *Det mousserende element. En jødisk bankierslægt gennem fem generationer*, Forlaget Vandkunsten, København 2016, 234 s., 289 kr.

Den dansk-sefardiske slægt Henriques har med sit næsten ikonisk spanske efternavn tilhørt den dansk-jødiske overklasse langt tilbage i tiden. Da Julius Margolinsky i 1949 udgav *Stamtavlen Henriques 1725-1948*, lagde han begyndelsesåret i 1725. Da familien selv i 1989 udsendte *Stamtavlen Ruben Henriques*, lagde man begyndelsen hos grundlæggeren af det kendte bankierfirma, Ruben Henriques, som blev født i 1771 i København.

Kristian Hvidt, som gennem sin mor er en del af Henriques-slægten, sætter begyndelsen til 1528, da købmanden Anrique Dias de Mi-